

סוגיות בחברה ובתרבות

דור ראשון, דור שלישי: גשר על פני תהום

דור ראשון דור שני דור שלישי
את היית נצחון אמא נצח נאני
זכרון מי אני?

הספירה ממשיכה רביעי חמישי
וששי עם חפשי בארצנו
מה יהיה בסופנו?
מה יהיה
בסופי? (וולפסון, 2013, 5)

תקציר: המאמר מציג את התפתחות הדיאלוג בין הדור הראשון לשואה – דור השורדים – ובין נכדיו של בני הדור הזה – הדור השלישי. המאמר מתמודד עם ההיבטים המיוחדים של הדיאלוג הזה באמצעות יצירתה הספרותית של הסופרת נאוה סמל, בת הדור השני לשואה, ומתמקד בעיקר בספרה "צחוק של עכברוש".

מילות מפתח: דור ראשון, דור שני, דור שלישי, מלחמת העולם השנייה, שואה, אייכמן, אושוויץ, מחנה השמדה, גטו, מלחמת יום הכיפורים, מלחמת ששת הימים, ועידת ואנזה, ברלין, יד ושם, משואה, לוחמי הגטאות, מרד, פרטיזנים, עבודת שורשים, מסע לפולין, היטלר.

הקדמה

המאמר שלפנינו מנסה לבחון את מערכת היחסים בין הדור הראשון לדור השלישי לשואה מבעד ליצירתה הספרותית של נאוה סמל. נאוה סמל היא הסופרת הישראלית הראשונה שפרסמה ספר פרוזה על אודות הדור השני. תרומתה למאמר נובעת מכתיבתה רבת השנים ומניסיון חייה, ואילו אני, החוקרת זה שנים את החברה הישראלית ואת זיכרון השואה, מבקשת לתרום את הידע המצטבר שלי בהתפתחות תודעת השואה בחברה הישראלית מאז הקמת המדינה.

המאמר אינו מתיימר להיות מאמר מדעי אופייני, שכן הוא מבקש לחלוק עם הקוראים את פרי ניסיון של שתי נשים סקרניות ומתעניינות יותר מתפיסת עולם תאורטית. נאוה

סמל צוללת לתחקיר מעמיק לפני כתיבת סיפור או ספר, והדמויות שלה דוברות בשמה, ואני ממשיכה לחקור את הנעשה בחברה הישראלית ומלמדת סוגיות בהעברה בין-דורית במוסדות להשכלה גבוהה בישראל ובחו"ל.

מאחר שמקומה של תודעת השואה בחברה הישראלית ייחודי, ותודעה זו משפיעה כמעט על כל תחום בחיי המדינה, אני מקווה שהמאמר יציב אתגר לקוראיו ללמוד ולבחון את הנושא החי הזה ואת הסוגיות העולות ממנו בדרכים רבות.

מבוא

כמעט שמונים שנה חלפו מאז השתלט המשטר הנאצי הרצחני על גרמניה ועל אירופה; 74 שנים עברו מאז פרצה מלחמת העולם השנייה. שורדי השואה הצעירים ביותר הם כעת בשנות השבעים המאוחרות לחייהם. בתקופת השואה היו הם ילדים רכים, וגם תינוקות, ששרדו בדרך נס או בזכות טוב לבם של מי שכונו לימים "חסידים אומות העולם". רוב השורדים המבוגרים כבר הלכו לעולמם או עוזבים אותנו מדי יום ביומו; רבים מהם נוטלים אתם לקבר את קורותיהם שלא סופרו מעולם. אפילו מי שמסרו עדויות או העלו על הכתב את זיכרונותיהם מתקופת האימים בחייהם לא סיפרו את הכול, ופרקים שלמים נותרו עלומים. אנחנו נמצאים היום בדמדומי הרגע ההיסטורי האחרון שבו עדיין אפשר להציל סיפורים ועובדות על הימים ההם, בטרם יצללו לתהום הנשייה. עלינו להבטיח שהזיכרון הזה יישמר ויועבר לדור השלישי והרביעי ולכל הבאים אחריהם.

אל לנו לשכוח כי שורדי השואה הם "העדויות החיות האחרונות", ועם זאת, דווקא בעת שהם שבריריים ונטולי הגנות אנו נדרשים לגבות מהם את הסיפור ולטלטל את נפשם שהייתה סגורה במשך שנים כה ארוכות. אף על פי כן כעת, יותר מתמיד, זוהי משימת קודש. צאצאיהם נדרשים לקבל עליהם את האחריות להעברת הזיכרון המשפחתי כנכס בעל חשיבות היסטורית. השאלה המורכבת נרשמת לנגד עינינו: מה זוכרים שורדי השואה האחרונים הללו מחווייתם המזעזעת, וכיצד, אם בכלל, אפשר להעביר את הזיכרון הזה לדור הבא?

החברה הישראלית והשואה, 1948–1988: מן השתיקה לקולות ללא פנים

אבן הפינה בדיאלוג בין שורדי השואה לצאצאיהם היא בחירתם של השורדים בשתיקה בשנים שלאחר השחרור. "דיאלוג" הוא אכן מושג פרדוקסלי בהקשר זה, שכן הדברים חלחלו לתוך הבתים אף מבלי שניתנו להם קול ומילים. הדור השני סדק את חומת השתיקה, אבל הדור השלישי הוא שניתץ אותה כליל שנים אחר כך.

בתקופה שלאחר השחרור הייתה השתיקה מעין חיץ שאפשר לשורדים ליצור את המרחק

ההכרחי בין נפשותיהם השבריריות, המבקשות נורמליות, ובין הזיכרונות המטרידים שהוסיפו להתדפק בחשאי על דלתותיהם. בשנות החמישים היו זיכרונות אלו טריים ומדממים, ולכן השתיקה הייתה מעין כלי עזר טיפולי, אינסטינקטיבי, מטעם עצמם.

שורדים אשר בכל זאת בחרו לדבר על עברם עשו כן רק בקרב חברים ושכנים מאותו מעגל, אלה שהגיעו מאותן עיירות או שהשתייכו לחוגים הסגורים של לנדסמנשפטס (Landsmanschaft; ארגוני הקהילות). רוב השורדים סירבו לחלוק את חווייתם הנוראה עם ילדיהם. תופעה זו של שתיקה כבר נחקרה רבות ולעומק בשדות הפסיכולוגיה לסוגיה מאז שנות השמונים של המאה הקודמת. הבנים והבנות שנולדו אחרי השחרור, לרוב במדינת ישראל, נרתעו מלהקשיב לעברם של ההורים והתייחסו אל קורותיהם כ"משפילים" או "מאיימים". הביטוי השכיח דאז "הם הלכו כצאן לטבח" הטביע על הוריהם אות קין – סטיגמה של הורים חלשים, "לא מתאימים" להוויה החדשה המתפתחת של החברה הישראלית שאליה ביקשו הבנים והבנות להשתייך. הייתה זו חברה שהאדירה עלילות גבורה על לחימה והתנגדות, ואלה התאימו לדימוי שביקשו הצעירים לאמץ לעצמם – הישראלי החדש, האיתן, החסון והחף מכל כתם גלותי.

הדור השלישי, לעומתם, כבר נולד לתוך זהות ישראלית מוצקה ומובנית, והנכדים לא נזקקו עוד למופת של גבורה כדי להצדיק את זהותם או להוכיח אותה. זהותם הישראלית נוצקה עוד בטרם לידתם והייתה ללא רבב. "אפילו ביום הזיכרון לשואה הייתה אמי נוהגת לכבות את הרדיו והטלוויזיה ונעטפה בחומות. 'הסכם השתיקה' שבין הורים שורדים לבין ילדיהם – 'את אל תשאל אותי ואנחנו לא נספר' – לא התקיים רק במשפחתי שלי", כתבה הסופרת נאוה סמל (סמל, 2102). הוריה, מימי ויצחק ארצי, ילידי אירופה, שרדו בשואה בנסיבות חיים שונות, ונאוה ואחיה הבכור שלמה נולדו כבר בארץ, כאשר ההורים שיקמו את חייהם. כצברית הייתה סמל חלוצת הסופרים בני הדור השני אשר העלו את הנושא לדיון ציבורי בישראל. הדיאלוג הכואב בין שורדי השואה ובין צאצאיהם הוא ליבת כתיבתה לאורך שנים.

"השואה הפרטית של השורדים נטמנה עמוק עמוק בתוך נפשותיהם", כותבת סמל. "רק קצה הקרחון נותר על פני השטח, דרך ביעותי הלילה שלהם או דרך שגרת היום-יום של החיים הישראליים: קילוף תפוחי אדמה, כלב נובח, בגד קרוע, רגל יחפה, טיול בית-ספר, מסילת ברכבת, כל פרט שולי כזה או אירוע מקרי, יכול היה לשחרר את המעצור של הזיכרון שנח מאחורי הקיר השברירי ולמוטט את הבית כולו" (שם).

"אושוויץ", המילה שהייתה ליללה מתמשכת בחלל הבית, השתנתה לאחר זמן. בשביל ילדיה של סמל היא כבר לא הייתה טעונה באיום ישיר או צופן של זוועה קרובה. "אני לא יכולה להיזכר מתי שמעתי את המילה אושוויץ לראשונה. זה כאילו היא הייתה שם כל הזמן,

מרחפת מעל שנות חיי הראשונות. משמעותה לא הוסברה לי מעולם. רק הכתיבה הכריחה אותי להיישיר מבט אל לב החור השחור" (שם, שם). שלא כמו סמל, הדור השלישי כבר לא נזקק לגילוי המשמעות של אושוויץ. המושג היה לחלק בלתי נפרד מחייהם, עובדה ידועה, אפילו מובנת מאליה.

לראשונה נסדק השריון של אמה של סמל בעת משפט אייכמן בשנת 1961. ואכן, משפט אייכמן היה נקודת מפנה במודעות הישראלית לשואה. אף שסמל הייתה פעוטה בעת ההיא היא נושאת בזיכרונה את הד הקולות שבקעו ממכשירי הרדיו ברחובות ילדותה בתל אביב. שידור המשפט נשמע מכל חלון, מכל חנות, אפילו בתוך האוטובוסים. הרדיו הוא שנתן במה לקולות השורדים, ואלה התפשטו במרחב הישראלי וטלטלו את החברה. זו הייתה ההזדמנות הראשונה שניתנה לשורדים לספר את סיפוריהם האישיים בפומבי ולגרום לחברה להכיר בקיומם ובכאבם. אף על פי שפניהם לא נראו (שידורי טלוויזיה בישראל עדיין לא היו בשנים ההן) נוכחותם השפיעה השפעה עמוקה על המודעות לשואה מכאן ואילך ונצרבה בתודעה הישראלית.

משפט אייכמן היה גם לאבן יסוד בלימודי השואה של הדור השלישי. רבים מהם פוקדים את משואה, המכון הבינלאומי ללימודי השואה בקיבוץ תל יצחק, ומבקרים בתערוכת הקבע המרכזית המוקדשת למשפט אייכמן.¹ באמצעות העדויות והתיעוד ההיסטורי של המשפט הם מתוודעים למוראות השואה עצמם. עם זאת, משפט אייכמן היה הראשון בשורה של אירועים שעיצבו את תודעת השואה של בני הדור השני והשלישי.

שש שנים אחרי משפט אייכמן, כאשר נשבו רוחות מלחמה ואיימו על עצם קיומה של מדינת ישראל, חזרה השואה להדהד בתודעה הישראלית. במהלך המצור של מצרים על תעלת סואץ במאי 1967 החלו הישראלים להכין את המקלטים ולמלא שקי מגן, מתוך ציפייה דרוכה לגרוע ביותר. "סכנת ההשמדה", הביטוי שהיה שגור בפי הישראלים לפני מלחמת ששת הימים, הציף אל פני השטח זיכרונות כואבים של שורדי השואה.

רוחות הרפאים שבו לרחף גם במהלך מלחמת יום הכיפורים באוקטובר 1973 והזכירו לישראלים מה אירע בעבר כאשר לא קראו את הכתובת על הקיר. סכנת ההשמדה נראתה ממשית, בייחוד בשבוע הראשון של המלחמה, כאשר כוחות השריון של המצרים והסורים חצו את הגבולות לכיוון מדינת ישראל. הרגשת העליונות הצבאית והיהורה שאפיינו את הישראלים מאז מלחמת ששת הימים התחלפו בחרדה קיומית מפני הישנותו של "הפתרון הסופי".

1 הם מבקרים גם במוסדות אחרים, כגון יד ושם ובית לוחמי הגטאות, אולם למשואה יש ייחוד בשל תערוכת הקבע המרכזית שלו "שישה מיליון קטגורים" שמציגה את סיפור השואה דרך מרכיבי המשפט: עדויות, מוצגים ותיעוד שהוצג במשפט.

הרגשות הקיצוניים הללו מובנים כאשר מדובר בשורדי שואה, אך עצם העובדה שגם ישראלים צברים נתנו ביטוי לחרדות כאלה מיד אחרי מלחמת ששת הימים (שפירא, 1967), ויותר מכך בשבוע הראשון של מלחמת יום הכיפורים, הייתה מפתיעה ומדאיגה. גילויי חרדה אלו באו לידי ביטוי בלי שלמדו אי פעם באופן מסודר ושיטתי מה אירע במלחמת העולם השנייה ומה הייתה השואה.

עם זאת, עתידות לחלוף עוד כשמונה שנים עד שמערכת החינוך הכניסה את השואה כנושא לימוד חובה בבתי הספר העל-יסודיים. עד אז בחרו מורים בעלי מודעות לחשיבות הנושא להיעזר בכל כלי אפשרי כדי לספר על השואה. לשם כך גויסו שורדי השואה שהיו מוכנים לבוא לבתי הספר ולספר את סיפורם האישי. כך נוצר הקשר הראשון בין הדור הראשון – דור השורדים – ובין הדור השלישי – "דור הנכדים", ובני הדור השני שימשו דור מתווך. רבים מן המורים שהחלו ללמד את נושא השואה השתייכו לאותה קבוצה שתיקרא לימים "בני הדור השני", והם שהקנו את הידע לדור הבא – הדור השלישי. הפרדוקס הוא שהם עצמם לא תמיד ידעו את סיפור חייהם של הוריהם. לבני הדור השני גם לא הייתה הזדמנות ללמוד את נושא השואה בצורה מסודרת, שכן בשנות השישים והשבעים טרם הוגדרה, כאמור, השואה כנושא לימודי מן המניין במערכת החינוך.

שורדי השואה תרמו אפוא תרומה ניכרת להגברת הידע והסקרנות, ובעיקר ליצירת אמפתיה כלפי אירועי השואה וקורבנותיה. מן המחצית השנייה של שנות השבעים, במהלך שנות השמונים ועד ימינו נעשו המפגשים בין בני הדור הראשון לבני הדור השלישי למפתח בהנחלת תודעת השואה בבתי הספר ומחוץ להם. ובכל זאת, היו בין התלמידים רבים מאוד שכמו הוריהם בני הדור השני מעולם לא נחשפו לסיפור החיים של סביהם וסבתותיהם שורדי השואה. באותן משפחות עדיין היה זיכרון השואה בבחינת טריטוריה אסורה.

השינוי התרחש כאשר בני הדור השלישי התחילו להביע עניין וסקרנות אמיתיים. ראשיתו של התהליך בתחילת שנות השמונים כאשר לימוד השואה נעשה נושא חובה. התלמידים שוב לא היו מאוימים מהמושג "אושוויץ", וגם הביטויים "כצאן לטבח" או "שואה וגבורה" כבר לא היו רלוונטיים לחיים במדינת ישראל.

מלחמת לבנון הראשונה על כל היבטיה החדירה היטב, ולעתים אף בדרך בוטה, את השימוש במושגים מתחום השואה לשיח הפוליטי. ראש הממשלה דאז מנחם בגין דימה את ערפאת המסתתר בבונקר שלו בבירות להיטלר המבוצר בבונקר בברלין ערב התבוסה. המצור על בירות והאפשרות למנוע מתושביה מים וחשמל הפכו את אזרחיה בעיני ישראלים רבים לתושבי גטו כדוגמת הגטאות בתקופת השואה. לשיאו הגיע השימוש בשואה בשיח הפוליטי בתגובה על טבח הפלסטינים במחנות הפליטים סברה ושתילה בידי הפלנגות הלבנוניות הנוצריות, מתוך העלמת עין של צה"ל. להפגנות נגד הממשלה ושר הביטחון דאז

אריאל שרון באו הורים רבים עם ילדיהם בני הדור השלישי, ולעתים באו שלושה דורות גם יחד – שורדי שואה, ילדיהם ונכדיהם.

האירועים הפוליטיים חדרו אפוא גם לשיח המשפחתי בנושא השואה. בשלב זה של חייהם העזו סוף-סוף נערים ונערות בני הדור השלישי לשאול את סביהם את השאלות שהוריהם מעולם לא שאלו. אמנים רבים החלו לראות את השואה בהקשר של הכיבוש הישראלי והמצב בלבנון והשלכותיהם המוסריות.

הדור השלישי נחשף לתהליכים אלו בגיל צעיר יחסית. אז גם החלו צעירים ישראלים להשתתף באירועי זיכרון בפולין. סמל עצמה השתתפה במשלחת של אמנים ישראלים בני הדור השני במלאות ארבעים שנה למרד גטו ורשה. אירוע מכוונן זה בחייה אף עיצב את הסיפור החותם את ספרה "כובע זכוכית" שראה אור חודשים אחדים אחר כך:

הן לילדו של הניצול לא ניתן לגדול בחסות הגבורה, כמו ילד שאביו נפל בקרב או חירף נפשו על האדמה [...] תחת כיפת ההשפלה צמחתי, כעשב מבוהל, נתייסרתי משום קלונם של אב ואם שבוזו, אינך מבין כי נולדתי לגבר ואשה שבמועד מסוים בחייהם, חדלו להיות יצורי אדם. אנחנו ילדיהם של יצורים לכודים בחרפתם. אני צועק אליך – כן, כן, עדיין לכודים.

בבית הספר שיקרתי, אמרתי שהוריי הקדימו לעלות לארץ, כדי שלא אדרש להודות, כי אני בנם של העקורים והאומללים האלה, אולי תהיה לי נחמה בילד משלי, אבל ילד הוא פצע חדש (סמל, 1983, 15).

איתן, גיבור סיפורה של נאוה "מזוודות", חרד מהרגע שבו הוא עצמו יהיה לאב ודוחה אותו, שכן הוא יודע שיום אחד ייאלץ הדור השני לחלוק עם הדור השלישי מורשת של אובדן וכאב.

"כובע זכוכית" היה ספר הפרוזה הראשון שהתמודד עם מה שיכונה "משא השואה". כותרת המשנה של הספר, "אוסף סיפורים של בני הדור השני", הטביעה את הביטוי הסוציולוגי הזה שחור על גבי לבן וסייעה לגבש קטגוריה ספרותית חדשה. באופן מוזר (ואולי לא), בני דורה של סמל נרתעו מהספר בעת פרסומו. הם חששו לזהות את עצמם כקשורים לעבר הנורא, שמא ייפול רבב בזהותם הישראלית המושלמת. לעומתם, השורדים קיבלו את הספר בחום ובאהדה. רבים שלחו לסמל מכתבים וחיזקו את ידיה ואמרו שהם משתמשים ב"כובע זכוכית" כמפתח להתחלת הדיאלוג בתוך המעגל המשפחתי. בספרה מכנה סמל את התהליך הזה "שואה פרטית", כשמו של אחד מסיפורי הקובץ. הטקסט שלה היה למעין נבואה המציגה כיצד סבתא ששרדה בשואה לוקחת את נכדתה אל הבית שממנו גורשה באכזריות ומנחילה לה את הזיכרון:

לא יכולתי לומר לילדה בת העשר, כי כאן אהבתי איש אחר. בקרבי היה עובר שיכול היה להיות אביה. אמרתי לה: "כאן גרתי פעם, כאן רעמה דלתי. כאן משכו אותנו החוצה והביאו אותנו אל הכיכר". הגר התבוננה בעיניים כלות בבית הזה, אשר לא נכנסנו בו ושאלה: "סבתא, למה את לא דופקת בדלת?".

[...] אמרתי בלבי: אינני מבקשת להיפרע, הרי ששים שנה ימלאו לי בשנה הבאה, הבאתי איתי את בת בני, כדי שפורצי הדלתות, אדוני הפסים והמגלב, יידעו כי לא ככלו לי. העובר מת, אך הנה הילדה (שם, 32).

נבואתה של סמל אכן התגשמה: אחד הרכיבים החשובים ביותר שאפשר פתיחות בין השורדים ובין נכדיהם, אם לא החשוב ביותר, היה המסעות לפולין, אל אתרי הרצח ואל העיירות והגטאות שהיו, שהחלו בשלהי שנות השמונים.

צחוק של עכברוש: היצירה כביטוי למפגש בין הדורות

הנכדה ברומן "צחוק של עכברוש", שנכתב כעשרים שנה אחרי "כובע זכוכית", נושאת דמיון לאילאיל, בתה של סמל. במוקד הרומן עומד הדיאלוג בין הנכדה לסבתה השורדת, שמסכימה אחרי מאבק פנימי קשה לחלוק עמה את עברה. שלא כמו בספרים אחרים העוסקים בשואה ובאירועי הזוועה, הרומן הזה עוסק בהיזכרות עצמה. הוא דומה למרוץ שליחים שבו הדמויות מעבירות את הזיכרון מאחת לשנייה, תוך כדי מסע על ציר הזמן.

הרומן נפתח ביום האחרון של שנת 1999, כאשר הסבתא בתל אביב משתפת את נכדתה בסיפור חייה הטרגי כילדה במחבוא, בתוך בור שחור שבו ידידה היחיד היה עכברוש. יום לאחר מכן – 1 בינואר 2000 – מספרת הנכדה את אגדת "ילדה ועכברוש" למורתה בכיתה. בשנת 2009 מקימים חבריה לכיתה אתר אינטרנט ששמו "ילדה ועכברוש" ובו שירים מנקודת מבטה של הילדה בבור. כך מופצים זיכרונותיה של הסבתא ברחבי העולם ונעשים מיתוס פופולרי. הפרק הרביעי ברומן מתרחש בשנת 2009, כאשר האנתרופולוגית לימה אנרגלי מנסה לחשוף את שורשיו המסתוריים של המיתוס. המסע של לימה לחשיפת האמת מגלה את מי שיצר במקור את המיתוס – אבא סטניסלב, כומר קתולי שבתקופת השואה הציל מן הבור את הילדה היהודייה, זו שתהיה לימים הסבתא בתל אביב. ביומנו – הפרק החותם את הרומן – האיש האציל, מופת של חסיד אומות העולם, מתעד את אירועי הזוועה כדי להבטיח שהעולם לא ישכח ומעמיד את סוגיית הזיכרון במוקד הדיון.

הרומן נחשב פורץ גבולות, שכן הוא כתוב בחמש סוגות: סיפור, אגדה, שירה, מדע בדיוני ויומן אישי. הוא מציג מחזור של 150 שנים של "נשאי זיכרון" – מושג שסמל משתמשת בו בספרה כדי לתאר את השליחות של גיבוריה.

"צחוק של עכברוש" זכה להצלחה הן בשל השימוש באמצעים ספרותיים אמנותיים מקוריים ולא שגרתיים והן בשל התמקדותו בתהליכי ההיזכרות עצמם. כיצד אנו מספרים את הסיפור הכואב שלנו? האם הסיפור משתנה כשאנו זוכרים אותו? האם הסיפור משתנה רק בשל הנמען שלו אנו מספרים אותו? מה אנחנו מוסיפים להסתיר ולא נחשוף לעולם? כיצד יזכור הנמען את הסיפור שסופר לו בדרכו האישית, ובאיזו גרסה ייחודית יעבירו הלאה? והשאלה העקרונית: האם יש בכוחה של האמנות להעביר זיכרון רגשי?

שאלות אלו מקבלות משנה תוקף כשעוסקים בדור השלישי. הן בעצם התשתית למסע החיפוש והגילוי של עברם של הסבים והסבתות ולתיעוד אותו עבר בכל מדיום אפשרי: זה לא מסוג הסיפורים שהקהל אוהב. אישה זקנה, תני להם משהו רחפני, אופטימי, עם עלילה סוחפת. הגיבור צריך להיות גדול מהחיים. אומרת לה נכדתה. כאילו זוהר, מפורסם כזה, כמו מהטלוויזיה. ולמרות גילה, האישה הזקנה מכירה את הסיפורים החדשים. היא יודעת שהסיפור זוכה לנחת כשהוא מרחיק את נמעניו ממקומם העגמומי והמתפשר. לאנשים יש די צרות בלי סיפורים כמו שלה (סמל, 2001, 19-20).

הסבתא חוששת שמא סיפורה יסולף. היא רוצה להעביר רק את גרסתה שלה. זו הגרסה הפגומה שלה, אך אין בלתי:

הנכדה מתייגבת מולה. כפות ידיה פתוחות. סבתא, ספרי לי.
היא שותקת.

סבתא, זאת אני...

היא פחות זקנה ממה שאפשר לשער. אך מכיוון שבעיני נכדתה היא נטועה בעולם שתוקפו מפוקפק, נכנה אותה "האישה הזקנה", על אף שהזקנה, לפחות במקרה שלה, היא מושג מתעתע (שם, 21).

סמל בחרה בספרה לשפוך אור על הרגע העדין והאינטימי ביותר: הניסיון של שתי הגיבורות ליצור דיאלוג, שראשיתו בליקוט מסודר של קורות חייה של הסבתא למן ההתחלה. הנכדה מתחילה את הדיאלוג כתלמידה תמימה וסקרנית המשתוקקת להאזין לסיפור שואה "אחר", ואילו הסבתא איננה יכולה להתייחס לעברה כאל "סיפור". בשבילה "לספר" פירושו לפעור פצעים ישנים ולחשוף את נכדתה לאירועי הזוועה שהיא עצמה עשתה מאמץ עילאי לקבור ולהעלים.

הנכדה מצדה מאמינה שהיא מוכנה היטב לסיפור, והיא נאחזת במחברת החדשה שלה, נכונה לתעד. ברור לה שהיא רוצה להציג חומר מעניין לפני המורה. היא יודעת שהיא שייכת ל"דור השלישי", כך שלסיפור שהיא יכולה להביא יש עליונות על סיפוריהם של חבריה לכיתה, שלהם אין קשר ישיר לשואה או חיבור ביוגרפי אליה.

חינוך וזיכרון

בשני פרקי הרומן הראשונים מהדהדת תוכנית הלימודים בישראל והתפתחות לימודי השואה בשלושת העשורים האחרונים. הפרויקט החינוכי "שורשים" החל אף הוא בשנות השמונים ויצר "נישת זיכרון" מן המוכן. צעירים על סף בת מצווה ובר מצווה נתבקשו לתעד את תולדות משפחותיהם ולחלוק את הסיפורים עם חבריהם לכיתה. פעמים רבות גילו המשתתפים הצעירים כי סביהם עברו את אימי השואה רק כאשר הם באו לראיין אותם לפרויקט "שורשים", ושורדי השואה היו לסבים ולסבתות המועדפים, שכן לא זו בלבד שסיפוריהם היו חשובים יותר, אלא אף מרגשים יותר.

בד בבד החלו המסעות הראשונים של תלמידים בני הדור השלישי לפולין. המסעות היו למפעל חינוכי רשמי שמוביל משרד החינוך בישראל, והצטרפו אליהם שורדי שואה שתפקידם היה להיות עדים חיים, גם אם סיפורם האישי לא התרחש בפולין כלל. העדים הפכו לגיבורים של המסעות; הם זכו להערצה ולאהבה מהמשתתפים הצעירים, ואלו הצדיעו לאומץ לבם ולכוחות הנפש שלהם. לא אחת גילו משתתפי המסע תוך כדי ההכנות שגם במשפחתם הסבים והסבתות הם שורדי השואה.

שלא כבני הדור השני, בני הדור השלישי לא היו שיפוטניים. נהפוך הוא: הם הביעו סקרנות אמיתית וצמא לדעת, ובעיניהם, גבורתם של הסבים והסבתות היא בעצם הישרדותם. בהדרגה למדו הצעירים להבחין בין "סיפורי מחנה ריכוז", "סיפורי גטו", "סיפורי מחבוא" ו"סיפורי מרד". לכל קטגוריה נוצרו דפוסים משלה ודימויים משלה. הנערים הקפידו שסיפורי סביהם יתאימו לקטגוריות, אחרת לא יוגדרו סיפורים "שווים".

"צחוק של עכברוש" מתמודד באירוניה עם שאלת "איכות" סיפורה של הסבתא. הנכדה חוזרת אל מורתה עם מחברת ריקה מפני שהסיפור של סבתא שלה איננו תואם שום קטגוריה מקובלת:

אין לי סיפור, מירי, אני נורא מצטערת. את יכולה לתת לי אפס. אני יודעת שהכוונה שלך הייתה טובה, וחוף מזה, זאת אני שהצבעתי בשיעור ואמרתי שהיא הייתה שם, ואולי עשיתי את זה, אני מודה, קצת בשביל לעשות רושם, אז את השתכנעת שמוכרח להיות שם סיפור, אבל אני לא מצאתי אותו, ואני נשבעת לך שהתאמצתי. רק בגלל זה מגיע לי ציון עובר. ישבתי איתה אחר-צהרים שלם, עד הערב, והנה המחברת, תראי בעצמך, והייתי מוכנה לכתוב את הסיפור שלה, בדיוק כמו שאמרת, ואולי, לא נעים לי להגיד את זה כי את הרי המורה שלי, אין בכלל סיפור (שם, 65).

הנכדה מתלוננת שסבתא שלה אינה מרשה לה אפילו לכתוב אותה "ניצולת שואה". "היא אמרה שניצולים זה כאלה שקרה להם נס ובדברים כאלה הסבתא שלי בכלל לא מאמינה" (שם). הנכדה מבולבלת. השיחה עם סבתה לא הובילה לשום סיפור מן הדפוסים המקובלים.

היא אפילו אינה יודעת איך לכנות את סבתה. "שואה קטנה", זה מה שהיא אמרה. אני מתכוונת, אני נשבעת שאני ממש מצטטת מהפה שלה" (שם).

אף על פי כן הנכדה איננה מוותרת, והיא נחושה לדובב את סבתה ולחלץ ממנה את הסיפור. "אמרתי לה, אבל את ניצלת, נשארתי בחיים, ואפילו הדגשתי את המילה 'חיים', כמו שאמרת לי לעשות אבל היא תיכף אמרה שלא היה שום נס, למרות שחשדתי שאולי אז היא כן חיכתה לנס" (שם). הנכדה מנסה נואשות לשכנע את מורתה שעשתה כל שביכולתה כדי להביא סיפור, ויהי מה:

והתחלתי לאבד את הסבלנות, אבל בכל זאת ממש התאפקתי, כי הרי זה לא קל להם לחזור אחורה ואנחנו צריכים לדובב אותם ברגישות ובאחריות, והכי חשוב – לגלות הבנה, אם כי לעולם לא נוכל להבין באמת, זה מה שאמרת. אבל הניסיון להקשיב, גם זה משהו (שם, 66).

האמפתיה שהדור השלישי מרגיש כלפי סביו היא ללא ספק משכנעת, אף על פי שרכיב הזוועה נוכח פחות, שכן השורדים מקרינים שמחה. אחרי הכול, הם מטופחים, מלאי תשוקת חיים ואינם מקרינים חוסר אונים ואומללות. הם שונים לחלוטין מאותן דמויות של זקנים מרי נפש ואכולי פסימיות האופייניות לסרטי השואה, ואינם מתיישרים עם הדפוס של מי שאיבדו לחלוטין את הרצון לחיות. הנכדה ברומן נמצאת על סף ייאוש:

ניסיתי בכל הדרכים. שאלתי את הדברים הכי פשוטים, אבל זה לא עזר. כי אם הסיפור תקוע, אז מאיפה אני אדע איך לשחרר אותו? אלא אם כן אין בכלל סיפור, לפחות לא הסיפור שאת ציפית לו.

ואני מודה, שכל הפרויקט הזה נראה לי פתאום מיותר, כי נכון שסבתא שלי הייתה בשואה, אבל אני לא בטוחה שזה נחשב, מפני שהיא הייתה ילדה קטנה והיא לא עברה שום דבר מהדברים הגדולים והמזעזעים שאנחנו לומדים עליהם בשיעורי היסטוריה ובספרים או רואים בסרטים (שם).

ככל שהרומן מתקדם, מגלה הסבתא תושייה יצירתית, ואת קורותיה המזעזעים היא מסתירה תחת המסווה של אגדת "ילדה ועכברוש". פרטי הזוועה מן העבר מוכמנים כאירועים בסיפור מיתי, ולכן הנכדה מסוגלת להכילם ואף להעבירם למורה ולבני כיתתה. בכך היא מעבירה את זיכרון השואה של סבתה תחילה לבני דורה, ואחר כך, באמצעות אתר האינטרנט "ילדה ועכברוש", הלאה אל הדורות הבאים.

יותר מחצי יובל חלף מאז המחלוקת שליוותה את "כובע זכוכית". במרוצת השנים נכנס הספר לזרם המרכזי בספרות הישראלית, והמושג "הדור השני" נעשה מקובל ושגור. לימים אימצו את הספר גם בני הדור השלישי, כמו אילאיל סמל, בתה של נאוה.

כשהייתה אילאיל קצינה בצה"ל, היא נבחרה במאי 2012 לייצג את צה"ל ואת מדינת ישראל בטקס במלאות חמישים שנה למשפט אייכמן בבית ועידת ואנזה בברלין. שלא כמו אמה, שנאבקה עם השדים של ילדותה כדי להתמודד עם העבר, אילאיל הצעירה דיברה בפתיחות ובגילוי לב על חוויית השואה של סבתה ושיתפה את הקהל הגרמני בסיפורה: את סיפורה המלא של סבתי גיליתי רק בגיל 12. אחי התאום ואני ניגשנו לכתוב את עבודת השורשים, שבה נדרש כל ילד בישראל להעלות על הכתב את קורות משפחתו. ישבנו בסלון מול אמא, רושמים במחברת בעיפרון ובאותיות גדולות את הכותרת "סבתא". למרות שסבתא מעולם לא הסתירה את היותה שורדת שואה, נזהרנו שלא לשאול אותה באופן ישיר, כי חששנו שהזיכרונות יעלו בה צער וכאב.²

אילאיל הסבירה לקהל כי בני דורה נולדו למציאות שונה. הם חיו כבר במרחק מגונן מן האירוע, ושלא כהוריהם היו פתוחים דיים להכיל את פצעי העבר:

הדור שלנו כבר נולד לתוך מציאות שונה, בעמדה מרוחקת מספיק – אך פתוחה להכלה – כדי להקשיב לצלקות העבר ולהתבונן בהיסטוריה בעיניים הנישאות קדימה בגאון. בשבילנו, השפה הגרמנית אינה טעונה בזיכרונות מלחמה כמו עבור סבינו וגם לא מעוררת רתיעה, כמונעת זהות חדשה, אצל הורינו. אמי מספרת שבשבילה הגרמנית הייתה שפת סתרים בה דיברו המבוגרים כשרצו שהילדים לא יבינו.³

כשיצאה אילאיל לשליחות הרשמית היא לקחה עמה שיר של המשורר הגרמני ריינר מריה רילקה שסבתה ציטטה בכניסתה למחנה הריכוז קליינשנאו בגרמניה. בשיר זה, שאותו הציבה אמה כמוטו לספר "כובע זכוכית", בחרה אילאיל לסיים את נאומה:

אתה הוא היורש
בנים הם היורשים
כי האבות גוועים
והבנים עומדים ומלבלבים.
אתה הוא היורש.⁴

בימינו מתחיל "הדור הרביעי" להוביל את מרוץ השליחים של הזיכרון. האם אפשר להניח שבניגוד לדחיית הדור השני את סיפורי השואה, דווקא בני הדור השלישי והרביעי זקוקים

2 אילאיל סמל, מתוך "נאום בבית ואנזה במלאת 50 שנה למשפט אייכמן", ברלין, מאי 2012.

3 שם.

4 ריינר מריה רילקה, מתוך: ספר הצליינות, 1901 (מופיע בפתח ספרה של נאוה סמל "כובע הזכוכית").

לסיפורי הסבים ככלים חיוניים לעיצוב תרומתם למורשת השואה? אפילו מורים להיסטוריה אינם יכולים להסתפק אך ורק בתיעוד היסטורי, שכן פעמים רבות חסר לתלמידים הרקע העובדתי. הם אינם מבדילים בין עיר לעיירה, או בין גטו למחנה ריכוז. לא אחת הם מתייחסים לפולנים כאל "הרעים" בסיפור השואה, ודווקא הגרמנים משחקים תפקיד משני בלבד.

למרבה הצער, תלמידים נוטים לחפש סיפורים דרמטיים ומתעלמים מהמחיר הרגשי הכבד שמשלמים הקורבנות כאשר הם חושפים את סיפור חייהם הטרגי. גם הנכדה ב"צחוק של עכברוש" באה אל סבתה כשלה מלא כוונות טובות, אך היא אינה מודעת כלל למחיר הזיכרון. עם זאת, היא מקבלת אותה בלי להיות שיפוטית ולכן הדיאלוג מצליח. בעיני הנכדה, סבתה השורדת ראויה מלכתחילה לכבוד ולחמלה, ובאינסטינקט הבריא שלה היא מבניה שלעולם לא תבין באמת.

הנכדה שונה לחלוטין מאמה בת הדור השני, שדחתה את סיפור חייה של אמה משום שלא הייתה מסוגלת להכילו. ברומן היא אף נאבקת להרחיק את הנכדה מהסיפור ולמנוע ממנה את הדיאלוג עם הסבתא. סמל אף מביאה לידי ביטוי את רגשות האשם של בת הדור השני לנוכח הרגישות והאמפתיה של בני הדור השלישי.

אספר כאן על חוויה אישית שהיא דוגמה לתופעה שסמל הצביעה עליה ברומן. לפעילות הכנה לקראת מסע לפולין באחד מקיבוצי עמק יזרעאל הוזמנו סבים וסבתות כדי לספר על החיים במזרח אירופה לפני השואה ובמהלכה. לאירועים הוזמנו גם הורי התלמידים, מתוך שאיפה לשתף את המשפחה כולה בחוויה שהצעירים עומדים לעבור. אחת מקבוצות ההורים פנתה אליי וביקשה להביע את תודתה: "זו הייתה הפעם הראשונה ששמענו מה עבר על הורינו", אמרו בדמעות. "לא רצינו לשמוע וגם לא רצינו שילדינו ישמעו. רצינו שילדינו ישימו את העבר מאחוריהם ויפתחו דף חדש, ישראלי, למען העתיד. הערב הבנו סוף־סוף כמה חשוב הדיאלוג לניצולי השואה, כאשר ראינו איך ילדינו עוטפים באהבה את הורינו; הבנו מה החמצנו כל השנים, הבנו ששפטנו אותם שלא בצדק. איזו טעות עשינו".⁵ גם דפנה רנדי בסיפור "שואה פרטית" מתוך "כובע זכוכית" עושה חשבון נפש נוקב עם עצמה. בסוף הסיפור היא נכונה לקבל את מורשת הכאב של אמה ולהעבירה הלאה לילדיה: מבקש אדם לקרוע את החוטים, המחברים אותו אל קורות חיים קדמוניים אשר לא בחר, אל נטל אשר לא ביקש לשאת, אך אינו יכול [...] החוט הסמוי נטווה בה. עכשיו היא יודעת [...] אולי לכול איש באה התגלות של שואה פרטית (סמל, 1983, 69).

5 נילי קרן, בשיחה אישית עם נאוה סמל, יולי 2012.

האם העברת הזיכרון היא "נשית"? מקרה מבחן: "צחוק של עכברוש"

הרומן של סמל מתאפיין בנרטיב נשי. אף על פי שלסופרת לא היה סדר יום פמיניסטי בעת שיצרה את הרומן, בולט לעין כי הניסיון לזכור ולהעביר זיכרון הוא שליחות הנישאת בידי נשים. סמל מודה שהדבר לא נעשה במחשבה תחילה, ובכל זאת גם סיפורה האישי הועבר מדור לדור בידי נשים: אמה מימי העבירה את הסיפור לנאוה, וזו העבירה אותו לאילאל – נכדתה של השורדת.

העובדה שנשים הן נשאיות של הזיכרון האינטימי ביותר מודגשת ב"צחוק של עכברוש", כאשר האב סטניסלב (הכומר שמציל את הילדה) רואה את עצמו כ"אמה" של הילדה הקטנה. בריאיון שנתנה אומרת סמל:

אנחנו יכולים להניח שהדיאלוג הבין-דורי החל על ידי נשים, אולי כי נשים שורדות היו אחראיות על ניהול המשפחה והיו דומיננטיות יותר במרחב הביתי. הן היו פחות עסוקות בשליחויות הפוליטיות-חברתיות (ציונות, למשל), שהגברים לקחו על עצמם.⁶

אימהות היו הראשונות להיפתח לילדיהן בראשית שנות השמונים, בעיקר לבנותיהן ואחר כך לנכדיהן, במקרים רבים לנכדות או לבנות אחרות במשפחה. נשים היו הראשונות ליטול את הסיכון שבהפיכת הזיכרון לנכס משפחתי. "צחוק של עכברוש" יכול בהחלט להיתפס כרומן נשי. מרוץ השליחים של הזיכרון באמצעות חמשת משתתפיו מעביר את הסיפור מאישה אחת לרעותה: מהסבתא לנכדה, מהנכדה למורתה, ובעקבותיהן לרמות נשית אלמונית המפיצה את שירי "ילדה ועכברוש" באמצעות האינטרנט ברחבי העולם. בעקבות השירים מחליטה לימה אנרגלי, האנתרופולוגית בעתיד, לחקור ולגלות את שורשיו האותנטיים של המיתוס ואת הזיכרון האמיתי שהוא צופן. אפילו האב סטניסלב, אשר כקתולי מחויב בנדר הפרישות, תופס את עצמו, כאמור, בתפקיד נשי בפרק האחרון של הרומן. ביומנו הוא אף מביע את כמיהתו לְרָחֵם:

ואף על פי כן, שלוהה יורדת עלי. אני, שמעולם לא חלמתי לערסל ילד וללוות אותו אל מחוזות החלום השקטים, חווה עכשיו התגלות. ידה לופתת את ידי ואני נשטף נהרה. היא ממלמלת משהו בשנתה. האם זה חלום מיטיב, או בלהה? אני מקרב את אוזני, נכון לשסע את הזוועה ולהשיבה אלי.
אמא.

6 נאוה סמל בהרצאה לרגל פתיחת הכינוס "נשים ושואה", מכללת בית ברל, 2003. וכן כדאי לבחון נושא זה במחקריה של טלילה קוש, למשל.

ועוד פעם, אמא.

אל תמחל לי אבי, שכן אם בחלומה אני האם, הריני היצור המאושר ביותר עלי אדמתך. חרף כל מאמצייך, לא הצלחת למנוע ממני את הניסיון הזה. אני מודה לך, אבי. ואני קורא כעת בשמך במלוא הכוונה (סמל, 2001, 236-237).

אפילוג

תודעת השואה במדינת ישראל הייתה ועודנה מושתתת על הביטוי "שואה וגבורה". צמד המילים הללו מופיע בשמו הרשמי של "חוק יום הזיכרון לשואה ולגבורה", בשמו של מוסד "יד ושם" – רשות הזיכרון לשואה ולגבורה" ועוד. הוא מנציח את מותם של מיליוני היהודים בגטאות ובמחנות מכאן, ואת גבורתם של לוחמי הגטאות, הפרטיזנים וכל הלוחמים בנאצים מכאן. בשוליים נותרו חיי היום-יום, ההישרדות היום-יומית, ניסיונות הבריחה וחיי המחבוא של ילדים שחיו באימה ויאוש בין לא יהודים, באפלה, בעזובה נפשית. סיפורים אלו המתינו לבני הדור השלישי שיגאלו אותם מן השכחה.

התפיסה הרווחת ששורדי השואה "האמיתיים" הם רק מי שעברו גטאות או מחנות החלה להשתנות. כזכור, הדור השני דחה את דימויי החולשה וחוסר האונים, ולכן סיפורי השואה יכלו להתקבל אצלו רק אם השורדים היו פרטיזנים או לוחמים, כדי שיתאימו למודל הגבורה שהיה כה חיוני בימיה הראשונים של מדינת ישראל. בעקבות משפט אייכמן הועמדו הניצולים על הבמה הציבורית כ"דוגמה אישית" או "הוכחה חיה". בישראל, שנזקקה לזהות קולקטיבית, הם הפכו יותר לסמל ופחות לבני אדם פרטיים.

שלא כבני הדור השני שדחו את סיפור הוריהם, בני הדור השלישי היו פתוחים לקבלם, וכך הם נחשפו לא רק לסיפורים מהחיים במחנות ובגטאות, אף כי אלה עדיין נחשבו לסיפורי שואה "מדרגה שנייה". עם זאת, גם הדור השלישי היה זקוק לסמלים, ואלה עדיין נבעו מפרטי הזוועה של החיים בשואה. תופעה חדשה בקרב בני הדור השלישי בשנים האחרונות היא קעקוע מספרים של הסבים על הזרוע. זוהי מחווה חזותית, וגם אינסטרומנטליזציה של דימויים מן הפרק הזוועתי ביותר, אך גם הסמלי ביותר, של השואה. זו דרכם של בני הדור השלישי שמעבירים את הזיכרון החרות כמו גופם.

עוד תופעה היא אמנים צעירים החוקרים את חיהם של הסבים והסבתות, את עברם, מקום הולדתם, נוסף על חוויית השואה שלהם, כמקור ליצירתם. כעת התרחב עניינם של בני הדור השלישי גם למורשת התרבות היהודית, לשפות השונות. בעיקר יידיש, ולמכלול העולם היהודי שחרב.

לא רק את הדעת של עצמם מרחיבים בני הדור השלישי במניפת הידע הזאת, אלא הם משכילים גם את הוריהם – בני הדור השני.

יש גם קבוצה הולכת וגדלה של בני הדור השלישי שהסבל הנורא שעברו סביהם הופך אצלם לכלי מחאה כנגד עוולות בנות זמננו, לעתים מתוך שימוש לרעה באותם סמלים עצמם.

ברומן האחרון שלה "ראש עקום" שוב חזרה סמל לסיפור הקשור בשואה ולשאלה כיצד הוא מועבר דרך הדורות. במרכז העלילה דמותו של מוזיקאי יהודי שהוחבא בידי אהובתו הנוצרית בכפר איטלקי בפיימונטה בימי הכיבוש הנאצי. את הסיפור הזה קוראת בקול מתוך כתב יד ישן אחות ישראלית צעירה, בת הדור השלישי, לישיש השרוי בתרדמת. היא נתבקשה להעלות באוב את אירועי 1943 באיטליה כדי להשיב את החולה לחיים ולהציל את זיכרונו לפני שישקע בתהום הנשייה. הרומן פונה לכל אותם המפקקים בנחיצותם של רומנים נוספים בנושא השואה ומתריס כנגד כל אלה הסבורים שכל סיפורי השואה כבר סופרו: "הזיכרון מכיל דווקא את סוד הצמצום, מוצפן בתוך טבעת שמעבר לה יש רק אפר" (סמל, 2011, 300).

סמל מאמינה שעדיין יש כיסי שתיקה אשר טרם נחשפו ורוחות רפאים עדיין מרחפות סביבנו. "זוהי נקודת זמן בה בעלי הסיפורים נעלמים מחיינו יום אחרי יום", היא אומרת. "זהו המועד האחרון בהחלט להציל את הזיכרונות החיים האחרונים משכחה גמורה, שהיא הדרך לגיהנום" (סמל, 2102).

סמל החלה את דרכה כאמנית בת הדור השני, כשהיא אוחזת בלפיד הזיכרון ומניעה את מרוץ השליחים לעבר הדור השלישי, מתוך תקווה שהנכדים יקבלו אף הם על עצמם את השליחות להעביר את הזיכרון הלאה, לעבר העתיד הלא נודע. שלושים שנה אחר כך הצטרפו למסע הצנוע הולכים רבים. בסוף הרומן "ראש עקום" כותבת סמל: "כשם שאבן מוטלת לבריכת מים שקטים ויוצרת מעגלים, כך מתפשט הקול באוויר [...] מישהו הטיל אבן לבריכת הזיכרון וההד הולך ומתפשט, עד שהגיע אלינו" (סמל, 2011, 169).

מקורות

- וולפסון, ע' (2013). *אני שלישי: שירים*, רעננה: אבן חושן.
- סמל, נ' (1983). *כובע זכוכית*, תל אביב: ספרית פועלים.
- , (2001). *צחוק של עכברוש*, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד.
- , (2011). *ראש עקום*, אור יהודה: זמורה ביתן.
- , (2012). *הרצאת פתיחה לכנס*, Università degli, La Letteratura Ebraica al Femminile, Studi di Milano, אוקטובר.
- שפירא, א' (עורך) (1967). *שיח לוחמים*, תל אביב: קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקבוצית.

Nilik43@gmail.com